

XALQONA QASAMLARDA FONATSION VOSITALAR

Nurmonova S.D.

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)
Andijon davlat universiteti.

Annotatsiya: Nutq janrlaridan biri bo'lgan qasam nutqiy janrining tarqlaridan biri xalqona qasamlardir. Xalqona qasam matni emotsional ekspressivligi bilan boshqa qasam turlaridan ajralib turadi.

Ushbu maqolada xalqona qasamlarning emotsionalligini oshirishda fonatsion vositalarning o'rni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Intonatsiya, urg'u, nutq melodikasi, pauza, neytral intonatsiya.

Аннотация: Клятва, являющаяся одним из жанров речи, является одним из родов речевого жанра народной клятвы. Текст народной клятвы отличается от других видов клятв своей эмоциональной выразительностью.

В данной статье показана роль средств фонации в повышении эмоциональности народных клятв.

Ключевое слово: Интонация, акцент, мелодия речи, пауза, нейтральная интонация.

Annotation: Oath, which is one of the genres of speech, is one of the genres of the speech genre, folk oaths. The folk oath text is distinguished from other types of oaths by its emotional expressiveness.

This article shows the role of phonation tools in increasing the emotionality of folk oaths.

Keywords: Intonation, accent, speech melody, pause, neutral intonation.

Nutqiy janrlar inson faoliyati bilan bog'liq ravishda vujudga keladi. Ta'kidlash kerakki, inson faoliyatining turli jabhalarini o'rganuvchi fan sohalarining o'zida ham nutqiy janrlarning ichki subjanrlari kuzatiladi. Nutqiy janrlardan biri bo'lgan qasam nutqiy janri ham o'z ichida kichik subjanrlarga ajralib ulardan biri xalqona qasamlardir. Xalqona qasamlar o'zining emotsionalligi, uslubiy jihatdan boy ekanligi va tinglovchiga kuchli ta'sir ko'rsatish kuchiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Xalqona qasamlar matni oldindan tayyorlanmaydi, emotsionallik kuchli ifodalanib, shakliy va mazmuniy jihatdan tugal butunlikka ega bo'ladi.

Xalqona qasamlarda fonatsion vositalar faol ishtirok etadi. Shu o'rinda atoqli o'zbek tilshunosi A.G'ulomovning fonatsion vositalar haqidagi quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: "Intonatsiya so'zlashda ohangning o'zgarishi – tonning baland-past bo'lib o'zgarishi – nutq melodikasining o'zgarishidir. Bunga ritmika – urg'u va pauzalar haqidagi ta'limot ham kiradi. Intonatsiya tushunchasi o'z ichiga nutq tempini ham oladi. Nutqni fonetik jihatdan shakllantiradigan, bir butun qiladigan intonatsion vositalar – melodika, urg'u va pauzalar, asosan, sintaktik funktsiyani bajaradi, ya'ni sintaktik holatlar: gapdagi tugallikni bildirish, gapning ichidagi logik-grammatik bo'linishlar, qismlarning o'zaro munosabatini ko'rsatish va boshqalarni ifodalaydi". A.G'ulomov ayni paytda intonatsiyaning logik-grammatik va emotsional vazifalari haqida ham to'xtaladi va har bir gap tipi (darak, so'roq, buyruq, undov kabi) o'ziga xos intonatsion

modelga ega ekanligini ta'kidlaydi. A.N.Baskakov turkiy va boshqa tillarda ham intonatsiyaning birlamchi – logik-grammatik va ikkilamchi – emotsional-ekspressiv vazifalari mavjudligini e'tirof etadi. Professor N.Mahmudov intonatsiyaning ahamiyati haqida quyidagilarni aytadi: “Nutqda intonatsiyaning alohida o'rni mavjud. Masalan, bahor so'zi gap intonatsiyasi bilan aytilmasa, u so'zligicha turaveradi. Ammo tegishli intonatsion modelga muvofiq aytilsa, darak (Bahor), so'roq (Bahor?), undov (Bahor!) gaplarga aylanishi mumkin. Intonatsiyaning o'zgarishi bilan gapning mantiqiy mazmuni ham tamoman o'zgarishi, kommunikativ maqsad boshqa yo'nalishga o'tishi ham qonuniyatlardan biridir. Aytaylik, o'qituvchi o'quvchiga murojaat qilarkan, “Jim o'tirasizmi?” gapini bir intonatsiya bilan, ya'ni “Ji-im o'tirasizmi?” tarzida aytsa, “Jim o'tirmang, javob bering” mazmuni anglashiladi, yana boshqa intonatsiya bilan, “Jim o'tirasizmi?!” tarzida aytilganda esa, “Jim o'tiring, bo'lmasa, jazolayman” mazmuni ifodalanadi. Ha/yo'q javobini talab qiladigan mazkur so'roq gapning o'qituvchi nutqidagi ikkala intonatsion shakliga ham o'quvchi yo'q javobini berolmaydi (chunki mazmun boshqacha, o'qituvchining kommunikativ maqsadi so'rash emas, balki buyurish). Bu gaplardagi intonatsiyalar faqat logik-grammatik emas, balki emotsional-ekspressiv vazifalarni ham bajaradi. “Kontsertga olib borsam, jim o'tirasanmi?” tarzidagi “jim o'tirasanmi” jumlasining intonatsiyasi sof so'roq intonatsiyasi bo'lgani uchun, masalan, bola “ha” javobini bera oladi. Ayni shu “jim o'tirasanmi?” hech bir emotsiyasiz, neytral so'roq intonatsiyasi bilan aytilishi mumkin, shuningdek, kommunikatsiya ehtiyojiga ko'ra erkalash, suyush yoki, aksincha, ogohlantirish, do'q qilish kabi emotsionallik ifodalovchisi intonatsiya bilan ham aytilishi mumkin.

Shu ma'noda, xalqona qasamlarda ham intonatsiyaning o'rni muhim, chunki xalqona qasamlarda intonatsiya emotsional-ekspressiv vazifani bajaradi. Xalqona qasamlar emotsiyasiz, neytral intonatsiya bilan talaffuz qilinmaydi. Fonatsion vositalar xalqona qasamlarda turli intonatsiya bilan bog'liq turli qo'shimcha semalarni ro'yobga chiqaradi. Халқона қасамлар диалог шаклида бўлса, суҳбатдошларнинг ҳар иккаласида ҳам ўзига яраша интонация мавжуд бўлади. Masalan:

–Kimni ko'rgansiz? – Kesakpolvon endi tahdid ohangiga o'tdi. Bu ohang tabibga tutqanoqning boshlanishiday tuyulib, bir seskandi.

–Kimni deyaрман?

–Aytolmayman... Qasam ichganman. (Tohir Malik Shaytanat, 3-kitob, 4-bet)

Ushbu misolda so'zlovchining tahdid ohangi bilan so'zlashi o'z-o'zidan tinglovchida seskanish holatini yuzaga chiqaradi. Javobdagi “aytolmayman” so'zidan keyingi sukut aybdorlik hissini bildiradi va ohang tembri pasayadi. “Qasam ichganman” jumlasida esa aytoymasligining sababi bo'lib, qasamni buzish jazosiz qolmasligini, unda gapirish imkoniyati yo'qligini bildiruvchi tushkun ohang bilan aytiladi. Интонация билан боғлиқ яна бир мисолни кўрайлик:

Xonada besh yashar ukachasi qanaqadir rasmiy kitobchani varaqlab o'tirardi. Ukasi tug'ma oyoq falajligi bilan tug'ilgandi. U hech qachon yura olmasdi, faqat nogironlar aravachasiga bog'lanib qolgandi. Akasi ukasini bir amallab ko'tarib tashqariga olib tushdi.

– Qara, ko'ryapsanmi, Sanjar, qara qanaqa “dahshat”-zo'r mashina, mana bu akaning akasi ukasiga sovg'a qilibdi! So'ng esa go'yoki qasamyod etayotgandek ishonch bilan ukasiga qaradi: – Men katta bo'lsam, boy bo'laman, keyin senga ham xuddi shunday zo'r mashina sovg'a qilaman. Keyin uydan magazanga, magazandan uyga bemalol borib kelaveramiz! Senga ko'p o'yinchoqlar sotib olamiz... Keyin esa mashinangda Xudoning uyiga borib sening oyoqlaringning tuzalib ketishini so'raymiz! (Internet materiali) Bu misolda ohangning o'ziga xosligi yanada yaqqol

ko'ringan. Undagi ko'tarinki ruh tinglovchiga ta'sir qilmay qolmaydi. Ishonch ohangi bilan sug'orilgan jumlar tinglovchida ham kelajakka umid kurtaklarini yoyadi.

Men-ku u bilan bir yostiqa bosh qo'yganman. Oxiri nima ko'yga tushganimni ko'rib turibsan. Endi meni yaxshilab eshit. Tepamda Xudo turibdi. Agar aldasam, ikki dunyoim kuyib ketsin. Xullas, ukajon, men akangdan bekorga ranjimaganman. Aniq besh yil bo'ldi, bir kuni erimni sening... Zulayho jimib qoldi (Nuriddin Ismoilov. Burgut tog'da ulg'ayadi, 36-bet). Ushbu xalqona qasam matnida ishontirish harakati mavjud. Qasam matnining oxirgi jumlasida (Aniq besh yil bo'ldi, bir kuni erimni sening... Zulayho jimib qoldi) uch nuqta, ya'ni to'xtash borligi, Zulayhoning jimib qolishi sukutning ko'p ma'no anglatishini ko'rsatadi.

Ko'rinadiki, xalqona qasamlarda emotsional-ekspressivlikni ifodalash uchun fonatsion vositalarning ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баскаков А.Н. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – С.191-196.
2. 2. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // *Бахтин М.М. Собр. соч. – М.: Русские словари, 1996. – Т.5: – С.159-206.*
3. 3. Дементьев В.В. Теория речевых жанров. –М.: Знак, 2010. –С.8-15.
4. 4. Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 60.
5. 5. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 44.